

УДК 376 – 056.34 : 17.022.1

О.С. Смоліна

ХАРАКТЕРИСТИКА СТАНОВЛЕННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ В НОРМІ ТА З ЗПР

У статті розглядаються питання, що стосуються особливостей становлення духовних цінностей у старших дошкільників в нормі та із затримкою психічного розвитку.

Ключові слова: моральне виховання, духовні цінності, старший дошкільний вік, діти із затримкою психічного розвитку.

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся особенностей становления духовных ценностей у старших дошкольников в норме и с задержкой психического развития.

Ключевые слова: нравственное воспитание, духовные ценности, старший дошкольный возраст, дети с задержкой психического развития.

Проблеми виховання людини духовної привертають до себе все більшу увагу вчених не тільки гуманітарних, але й природничих наук, широкої педагогічної громадськості, творчої інтелігенції.

Найбільш відповідальним періодом дитинства, у якому закладаються підвалини духовності, є старший дошкільний вік (Л.Артемова, І.Бех, А.Богущ, Н.Ветлугіна, Л.Виготський, О.Запорожець, В.Мухіна, С.Русова, та ін.). Саме в цьому віці інтенсивно розвивається пізнавальна, почуттєво-емоційна, творча сфера особистості, образне мислення, формуються такі особистісні якості як доброта, щирість, сердечність, чесність, милосердя, відвертість, відкритість, радісне сприймання життя тощо. Цей важливий аспект зафіксовано в Концепції дошкільного виховання в Україні, в якій сформульована мета дошкільного виховання – "формування основ духовної особистості" та провідні завдання – "пробудити у дитини духовне начало, розвинути його як домінуюче в структурі особистості", прищепити "загальнолюдські морально-етичні цінності, зокрема такі якості, як доброта, чуйність, милосердя, людяність, справедливість, правдивість, сумлінність, чесність, гідність, громадянськість, повага й гуманне ставлення до людей різних національностей" [5, с. 2]. У зв'язку з цим постає завдання пошуку

найбільш ефективних засобів реалізації мети та завдань формування основ духовної особистості старших дошкільників Це безпосередньо стосується і дітей із затримкою психічного розвитку, яка є найчисельнішою із усіх категорій дітей із особливими освітніми потребами.

Філософські, психологічні, педагогічні дослідження доводять, що формування системи духовних цінностей особистості відбувається в онтогенезі. Аналіз психологічних досліджень (О. Запорожець, О. Леонт'єв, В. М'ясищев, С. Рубінштейн, П. Якобсон та ін.) особливостей, притаманних дошкільному віку, дозволив нам зробити побачити, що старшому дошкільному віку, відводиться важливе місце в процесі формування духовних цінностей. Педагоги-фахівці з дошкільного виховання (О. Запорожець, Д. Ельконін, Т. Поніманська) вважають, що дитинство є найважливішим періодом народження, становлення особистості з усіма її майбутніми духовними цінностями, які присвоює дитина через пізнання життя, суті людини.

Аналіз сучасної наукової літератури та теоретико-експериментальних досліджень свідчить про значний інтерес до проблеми духовності, виховання духовних цінностей у дошкільників, що підкреслює її актуальність. Водночас залишаються недостатньо вивченими питання, пов'язані з визначенням змістовної сутності духовних цінностей старших дошкільників, зокрема із затримкою психічного розвитку; необхідної й достатньої для старших дошкільників системи духовних цінностей; розробкою педагогічних технологій, що впливають на формування духовних цінностей.

Основною тенденцією дошкільного віку є виникнення прагнення дитини бути такою ж, як дорослий. Наслідуючи дорослих, дитина виявляє самостійність, привчається до суспільно корисної праці. Потреба бути як дорослий задовольняється в сюжетно-ролевій грі, найскладнішому виді діяльності, яким дитина оволодіває протягом дошкільного віку. Специфічними для дошкільного віку є продуктивні (образотворчі) види діяльності: малювання, конструювання, аплікація, ліплення.

У результаті здійснення цієї діяльності дитина виробляє не тільки якийсь продукт, відображаючи в ньому свої враження і досвід життя, але так само розвиває моторику, уяву, увагу, пам'ять та інші пізнавальні процеси. У цьому плані продуктивні види діяльності схожі з грою.

У дошкільному віці відбуваються значущі зміни в пізнавальній сфері дитини. Образний характер мислення, специфічний для дошкільного віку, визначається тим, що дитина встановлює зв'язки і відносини між предметами перш за все на основі безпосередніх вражень. Гра, читання казок, різного роду драматизації, малювання, конструювання дають дитині основу для повноцінного, природного

освоєння навчальних навиків, навчальної співпраці з дорослим, формування пізнавальних мотивів навчання, розвитку художньої свідомості. Д.Ельконін вважав, що змістом розгорненої, розвиненої форми ролевої гри є не предмет і його використання або зміна людиною, а відносини між людьми, здійснювані через дії з предметами [3, с. 33].

Цей етап життя маленької людини є складним і відповідальним періодом формування особистості, оскільки саме в цей період відбувається становлення основних особистісних якостей людини, формуються основи її самосвідомості, її емоційна сфера, духовність. Саме в цей період значну роль відіграє діяльність навчання, домінуючою є сюжетно-рольова гра, формується потреба в активній творчій діяльності. Діти прагнуть до безпосередньої участі у театралізованих виставах, у створенні образного світу, в тому числі й художніми засобами. Їх приваблює мистецтво: казки, малюнки однолітків, враження від картин художників, краса природи, ілюстрації до улюблених художніх творів. У цей період діти – творці у всіх видах художньої творчості. Тому саме в цьому віці необхідно закласти "код" високої духовності, те підґрунтя, на якому розвиватиметься й удосконалюватиметься духовна сфера особистості протягом усього життя.

Маленька дитина дуже пластична, легко піддається навчанню. Вона багато може, навіть значно більше, ніж передбачали психологи й педагоги до цього часу. Це відкриває перспективи суттєвого збагачення пізнавального змісту дошкільної програми, зокрема, введення в систему освітньої роботи дитячого садка навчання початкам математики і грамоти, а також значне підвищення рівня морального та естетичного виховання дітей дошкільного віку. Водночас отримані дослідні дані свідчать про те, що підвищення ефективності дошкільного виховання вимагає строгого врахування вікових психофізіологічних особливостей дитини-дошкільника, зокрема затримки психічного розвитку.

По-перше, слід враховувати, що ми маємо справу з дитячим організмом, який іще розвивається, з дитячим мозком, дозрівання якого ще не скінчилось, функціональні особливості якого не склались і робота якого ще обмежена. В процесі перебудови педагогічного процесу та вдосконалення виховних програм необхідно передбачати не тільки те, чого дитина даного віку здатна досягти за інтенсивного тренування, а й яких фізичних і нервово-психічних зусиль це їй коштуватиме. Адже відомо, яку небезпеку несе перевантаження, перевтома для стану здоров'я та подальшого дитячого розвитку.

По-друге, дані психолого-педагогічних досліджень свідчать, що максимальний ефект у реалізації великих можливостей дитини-

дошкільника досягається лише в тому разі, якщо використовувані методи і форми виховання будуються відповідно до психофізіологічних особливостей дошкільного віку, якщо, наприклад, навчання дошкільників тим чи іншим знанням і вмінням здійснюється не у формі традиційного шкільного уроку, а в процесі дидактичних ігор, безпосередніх спостережень і предметних занять, різних видів практичної діяльності тощо.

По-третє (і це, мабуть, найважливіше), аналіз результатів психолого-педагогічних досліджень дає можливість зробити висновок про те, що справді розвивальний характер дошкільне виховання може набути лише в тому разі, якщо воно будується з урахуванням того особливого значення, яке має дошкільне дитинство й ті психічні новоутворення, які інтенсивно формуються у даному віковому періоді, для загального ходу поетапного формування і розвитку особистості [1, с. 159].

Духовнотворча функція є одним з найважливіших механізмів духовного розвитку, провідним критерієм розвиненого дитинства. Ми вважаємо, що феномен духовності є універсумом творчих здібностей людини, що становить простір розвиваючого спілкування суб'єктів різного масштабу і рівня. Історико-культурна спадщина сама по собі не є об'єктом дидактичного інтересу або носієм суб'єктивної для дитини новизни. Перетворюючись на зміст дитячої діяльності, вона набуває об'єктивно нової, доти не властивої їй функції матеріалу, на якому дитина проводить "випробування" цілісної системи загальнолюдських здібностей і орієнтацію у сфері людських відносин з приводу них. А отже, дитина не тільки привласнює, але і творить культуру. Творить не у вигляді нових речей і ідей, а у вигляді нових універсальних духовних цінностей.

Розвиваючий потенціал духовної діяльності в старшому дошкільному віці пов'язаний з її специфічними особливостями: відкритістю різноманіттю проблемного змісту дійсності; універсальною пластичністю, що забезпечує можливість побудови в уяві цілісного об'єкту, надситуативністю, ініціативністю; непрагматичністю мотивації; багатофункціональністю; синкретичністю; домінуванням смислової сторони над операційно-технічною; емоційною насиченістю і виразністю; орієнтацією дитини на образ дорослого як персоніфікатора власних можливостей. Слід відмітити той факт, що дорослий для дитини – не просто одна з умов її розвитку разом з багатьма іншими, а фундаментальна онтологічна підстава самої можливості виникнення власне людського в людині, підстава її нормального розвитку і повноцінного життя. Як вказує І. Бех, виховна діяльність – це невпинна діяльність душі, коли лише сукупність добродійностей є визначальними її характеристиками.

Тому моральний Я-образ вихователя має бути освітлений чистою совістю заради успішного досягнення поставлених виховних цілей. З огляду на це вихователь повинен, крім позитивної морально-духовної системи, достатньо володіти розважливостю і різноманітним життєвим досвідом. Важливою його професійною якістю є багатогранність як умова успішної взаємодії з вихованцями, членами педагогічного колективу, батьками та ін. [1, с. 197].

Основними складовими духовної культури особистості, на думку дослідників, є: моральні і світоглядні ідеали; духовні потреби та інтереси; духовні почуття й переживання; моральні і світоглядні переконання. Наявність цих складових, з точки зору української дослідниці В. Дашко, може бути зовнішнім показником духовності, а їх відсутність – бездуховністю. Вона також вважає, що тут можливий і кількісний підхід тому, що моральних і світоглядних ідеалів у людини може бути більше чи менше. Духовні цінності є важливим компонентом духовної культури особистості. У свою чергу, духовна культура особистості є часткою її загальної культури. Так, В. Дашко вважає, що духовна культура включає той аспект культурного багатства людства, який не пов'язаний із досягненням прагматичних цілей, а веде до досягнення абсолютних ідеалів. Тому ми не можемо до духовної культури віднести думки, ідеї, навички, вміння, пов'язані з побутом, виробничими чи торговими видами діяльності [6, с. 18].

Структурною основою духовної культури особистості є її ідеали, завдяки яким формуються ціннісні орієнтири особистості й усі інші елементи її духовності. Абсолютними ідеалами на думку багатьох вчених є Істина, Добро, Краса, надалі є продовження їх – ідеали свободи, справедливості, а також такі цінності, як: життя, праця, здоров'я, спілкування, тощо.

Таким чином, на основі ідеалів формуються духовні цінності – ті об'єкти та дії, в яких ідеал втілений найповніше. Це й твори мистецтва, наукові істини, дії та вчинки людей, що мають у собі ідеали добра та справедливості.

Автор вважає, що особливе місце посідають загальнолюдські та національні (мова, звичаї, традиції, національний склад мислення), групові (класові, професійні, сімейні інтереси) цінності. Вони через духовну культуру окремої особистості набувають індивідуального забарвлення. Ідеали та цінності в духовній культурі особистості тісно пов'язані з її духовними потребами та інтересами.

Деякі вчені (Г. Шевченко, М.Євтух), вважають, що духовна культура вбирає в себе всі процеси, пов'язані з духовним перетворенням, переведенням універсуму зовнішнього буття у внутрішній всесвіт особистості. Духовна культура особистості – це така інтегрована її властивість, в якій відбивається внутрішній світ людини,

цінності, постанови, ідеали, культурний смисл життя, якими на думку цих вчених є: істина, добро, краса, віра, надія, любов, мудрість [6, с. 137].

У процесі виховної роботи ми акцентуємо увагу на формуванні у старших дошкільників інтелектуальних, моральних та естетичних духовних цінностей. Тобто духовні цінності ми умовно поділяємо на три блоки: інтелектуальні: допитливість, інтерес до пізнання невідомого, прагнення навчитися самостійно (читати, рахувати, конструювати, малювати, майструвати тощо); моральні: справедливість, правдивість, сором'язливість, совість, чесність, доброта, відповідальність, милосердя, співчуття, взаємодопомога, любов, життєрадісність, свобода, людяність, щирість; естетичні: краса природи, естетичне середовище сім'ї, дитячого садка, естетика одягу, естетика зовнішнього вигляду, естетика поведінки. Умовність такого поділу полягає в тому, що: по-перше, педагогічний процес має цілісний, комплексний характер, будь-який розподіл його змістовного компоненту має свідомо умовний характер; по-друге, вікові особливості старших дошкільників (про які вже йшлося) зумовлюють мобільність, постійну трансформацію і перетікання цінностей з однієї групи до іншої і навпаки; по-третє, всі ці цінності тісно взаємопов'язані між собою, впливають на формування одна одної й, навіть, створюють кумулятивний ефект ("вибухоподібне" зростання показників формування духовних цінностей у певні періоди розвитку дітей).

Необхідно створити відповідні умови для одухотворення інтелектуальних, моральних та естетичних цінностей, для трансформації знань (раціональний компонент) у свідомість і підсвідомість (емоційно-духовний компонент) дитини. На нашу думку, тільки за такої умови людина стає вінцем природи і має корінну відміну від тваринного світу.

На думку Т. Поніманської [3], базовою особистісною якістю є людяність, яка має пізнавальний компонент (рівень і зміст знань про людину, близьких та далеких людей різного віку і статі); ціннісний компонент, пов'язаний з гуманністю (ставлення до людини, як найвищої цінності, повага до життя, діяльності, гідності кожного). Ми вважаємо, що в структурі механізму ціннісного орієнтування особистості дуже важливим є діяльнісний компонент (дійове співробітництво з іншими людьми різного віку і статі, альтруїстичне забарвлення різних видів діяльності).

Російська дослідниця М.Княжева, визначаючи педагогічні умови виховання і розвитку милосердя у дітей старшого дошкільного віку, розуміла це поняття як етичну якість особистості, що виявляється в здібності до співстраждання, співчуття, уважному дбайливому

ставленні до оточуючих, дієвої допомоги з жалості і людинолюбства [4, с. 5].

Віковими проявами основ духовних цінностей старших дошкільників таким чином будуть: наявність сформованих уявлень про справедливість, правдивість, сором'язливість, совість, чесність, доброту, відповідальність, милосердя, співчуття, взаємодопомогу, любов, життєрадісність, свободу, людяність, щирість, як важливі якості людини та людських взаємин; вміння справедливо оцінювати вчинки інших людей і свої, відповідати власною поведінкою тим критеріям, які застосовує, оцінюючи вчинки інших людей; розуміння стану і почуття іншої людини, з її вигляду, дій, інтонації, виявлення поваги до її почуттів, усвідомлення її права бути такою, якою вона є; намагання запобігати конфліктам та вміння їх розв'язувати на справедливій основі; уміння пожаліти всякого (несправедливо скривдженого, слабкого, маленького, хворого, убогого) незалежно від зовнішньої привабливості; прощати кривднику; готовність безкорисливо допомогти тому, хто цього потребує, без нагадування і підказки; відмовитися від чогось значущого, цікавого (іграшки, головної ролі в грі, смачної їжі, бажаної розваги тощо) на користь скривдженого, словесно або дієво озиватися на засмучення товариша [4, с. 5]; уміння налагоджувати стосунки в товаристві знайомих та незнайомих людей, на морально виправданій основі реагувати на прояви несправедливого ставлення до себе й інших людей, намагання усунути причину такого ставлення; намагання досягти коректності взаємин з однолітками, прагнення до толерантної поведінки; розуміння понять "дружба", "товариш", вміння дружити з однолітками; знання символіки держави, в якій живе, основних відомостей з історії свого роду, краю, народу, головних національних святинь та святинь свого краю, міста, родини, вияв інтересу до краєзнавчої діяльності, шанування народних звичаїв, обрядів, свят.

У дефектології є низка теоретичних та практичних праць, які розглядають моральне виховання дітей із порушеннями психофізичного розвитку. Загальні питання психологічного і педагогічного аспектів проблеми щодо дітей з порушеннями, насамперед інтелектуального розвитку, розглядаються в працях Л. Виготського, Г. Дульнєва, І. Єременка, В. Синьова, а також А. Белкіна, Н. Буфєтова, А. Висотської, О. Михайлової, Н. Солодової. У них, а також у працях О. Гаврилова, О. Вержиховської, А. Капустіна, В. Мачихіної, С. Ніколаєва, Т. Пороцької, Н. Соколової, Н. Тарасенко, представлені результати дослідження з питань прикладного аспекту. Вивченню особливостей психічного розвитку дітей із затримкою психічного розвитку та пошуку засобів корекційного впливу

присвятили свої дослідження Н. Бастун, В. Назаревич, М. Рейдибойм, Є. Соботович, В. Тарасун, О. Хохліна, С. Шевченко, Н. Ципіна та ін. Проте на даний час є ряд напрямків, які потребують більш глибокого і детального вивчення.

Моральний розвиток дитини із затримкою психічного розвитку передбачає максимально можливе, наближене до норми, її культурне зростання (Л.С. Виготський) за умови спеціально організованого виховного впливу. Немає особливої мети виховання таких дітей, яке відрізнялась би від мети виховання нормальних дітей. Але дитина із затримкою психічного розвитку потребує більше виховання, ніж нормальна [2, с. 45]. Таке виховання повинно враховувати психологічні особливості розвитку дошкільників і спрямовуватись на підготовку їх до повноцінного суспільного життя.

Моральне виховання – це цілеспрямована система впливу на свідому чуттєвість, поведінку дітей, формування у них моральних якостей. Складовими частинами морального виховання є:

1. Формування етичних поглядів, переконань, світогляду.
2. Формування навиків моральної поведінки (усвідомлене засвоєння, вправлення у вірному вчинкові).
3. Виховання моральних почуттів.
4. Виховання морально-вольових рис характеру.

Плануючи процес морального виховання дошкільників із ЗПР, слід враховувати:

1. Вихідний рівень морального виховання.
2. Узагальненість уявлень про моральні норми.
3. Єдність моральної освіти та практичної діяльності.
4. Використання моральної освіти та словесних опор у процесі формування моральної оцінки у дошкільників.
5. Використання конкретного та близького матеріалу для розуміння дітьми із ЗПР.

Особливо важливо, щоб виховна робота була побудована в цілісній системі, щоб виховні методи використовувались за призначенням, це сприятиме інтенсивному та вибіркового впливу на моральний розвиток дитини з обмеженими інтелектуальними можливостями. “Послідовне дотримання цілісного виховного підходу набуває не лише загально педагогічного, але й корекційного значення, саме коригує характерні для дітей порушення свідомості, почуттів, поведінки, морально-вольової сфери” [2, с. 52].

Таким чином, наш аналіз особливостей процесу формування духовних цінностей у дітей старшого дошкільного віку показав, що старший дошкільний вік – сенситивний період, коли закладаються основи формування духовності, духовних почуттів, духовних

цінностей, будування на цій основі сприйняття світу та світовідношення, любов до всього живого. Аналіз наукових джерел дозволив виявити деякі особливості формування духовних цінностей у дітей старшого дошкільного віку із ЗПР, переконатися, що механізм формування духовних цінностей базується на перетворенні зовнішніх моральних норм у внутрішні мотиви діяльності.

Подальшого вивчення потребують можливості відповідного використання засобів особистісно орієнтованого педагогічного впливу, які сприяють становленню усіх компонентів морального розвитку, та конкретизуються в сукупності наступних взаємоузгоджених принципів – принцип цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій, принцип особистісно розвиваючого спілкування, принцип використання співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості, принцип систематичного аналізу вихованцем власних і чужих вчинків.

Список використаних джерел

1. Бех І.Д. Виховання особистості. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
2. Вержиховська О.М. Формування моральних якостей у молодших школярів з обмеженими розумовими можливостями у позакласній виховній роботі. – Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д.Г., 2009. – 228 с.
3. Дошкільна педагогіка. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
4. Княжева И.Л. Педагогические условия воспитания и развития милосердия у детей старшего дошкольного возраста. Автореф дис. канд. пед. наук – М.: Институт специальной педагогики, 1992 - 17 с.
5. Концепція дошкільного виховання в Україні. – К.: Освіта, 1993. – 16 с.
6. Шевченко Г.П. Духовність та духовна культура особистості. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – 256 с.

The article discusses issues related to peculiarities of the formation of spiritual values in older preschoolers in normal and delayed mental development.

Keywords: moral education, spiritual values, the senior preschool age, children with mental retardation.

Отримано 2.10.2011